

У.Т. Тургунов,

Ўзбекистон Республикаси ИИБ

Академияси катта илмий ходим-изланувчиси

ТЕРГОВГА ҚАДАР ТЕКШИРУВ ЖАРАЁНИДА ҚОНУНИЙЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ

Аннотация: мақолада жиноят ҳақидаги ариза ва хабарлар юзасидан терговга қадар текширув босқичида қонунийликни таъминлашнинг долзарб масалалари муҳокама қилинган. Жиноят-процессуал қонунчилик нормалари ва илмий адабиётларни ўрганиш асосида қонунийликни бузилиши турлари ва тергов бўлими бошлиғи ва прокурор томонидан жиноят ишини қўзғатиш босқичида қонунийликни таъминлаш бўйича ваколатлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: қонунийлик, жиноят ишини қўзғатиш, тергов бўлими бошлиғи, прокурор, қонунийликнинг бузилиши, тергов бўлими бошлиғи ва прокурорнинг ваколатлари

Аннотация: в статье рассмотрены актуальные вопросы обеспечения законности на стадии доследственной проверки заявлений и сообщений о преступлениях. На основе анализа уголовно-процессуального законодательства и научной литературы рассмотрены виды нарушений законности и полномочия начальника следственного отдела и прокурора по упреждению нарушений законности на стадии возбуждения уголовного дела.

Ключевые слова: законность, возбуждение уголовного дела, начальник следственного отдела, прокурор, нарушение законности, полномочия начальника следственного отдела и прокурора.

Annotation: the article deals with the urgent issues of ensuring of the rule of law in the stage of instigate criminal case. The author analyses the notion of legality, infringement of legality, authorities of the head of the investigation department on ensuring of the rule of law in the activity in the stage of instigate criminal case bodies on the basis of studying the norms of Criminal procedure and scientific literature.

Key words: legality, instigate criminal case, head of the investigation department, prosecutor, infringement of legality, authorities of the head of the investigation department and prosecutor.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган суд ҳуқуқ ислохотларининг асосий мақсади шиддат билан ўзгараётган замон талабларига жавоб берадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари олий кадрият сифатида кафолатлайдиган қонунчилик тизими ва уни амалга ошириш механизмини тўлиқ шакллантириш ва амалиётга жорий этишдан иборат. Ушбу мақсадга эришиш айниқса жиноят ҳақидаги ариза ва хабарларни қабул қилиш, рўйхатдан ўтказиш ва ҳал этиш, жиноят содир этган шахсларни аниқлаш ва улар учун жавобгарлик ва жазонинг муқаррарлигини таъминлаш, жиноятдан жабрланган шахсларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш, шунингдек ушбу жараёнлар давомида қонунийлик таъминланиши жуда муҳим аҳамият касб этади.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов: “Энг аввало қонунчилик фаолиятимиздаги камчиликларни танқидий баҳолаб, бартараф этиш, қонунларимизнинг мукамал ва изчил

бўлишига эришмоғимиз ва энг муҳими, барча ҳуқуқий давлатлар қаторида қонун асосида яшашни ўрганишимиз зарур. Шу билан бирга, қонунчилик ва меъёрий асосларни шакллантириш жамиятни ўзгартириш ва ислох этиш жараёнидан олдинроқ юриши керак” [1] деб бежиз таъкидламаган.

Жиноятга оид ариза ва хабарларни қабул қилиш, рўйхатдан ўтказиш, кўриб чиқиш ва ҳал этишдан иборат фаолият Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг (кейинги ўринларда - ЖПК) нормалари ва идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинган бўлиб, уни амалга оширишда суриштирувчи, терговчи ва прокурор томонидан амалга ошириладиган ҳаракатлар ва қабул қилинадиган қарорлар қонунийлик ва асослантирилганлик талабларига жавоб бериши лозим.[2]

Зеро ЖПКнинг 382-моддаси 3-қисми 1-бандида ва Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг 28-моддаси 1-қисми 2-бандида “...содир этилган ёки тайёрланаётган жиноятлар ҳақидаги ариза ва маълумотларни қабул қилиш, рўйхатдан ўтказиш ва ҳал этиш тўғрисидаги қонун талаблари қай даражада ижро этилаётганлигини ҳар ой камида бир марта текширади” [3] деб белгиланган. Бу эса жиноят ҳақидаги ариза ва хабарни қабул қилиш, рўйхатдан ўтказиш ва ҳал этишда қонунийлик ва асослантирилганлик масалаларини муҳокама этилишига асос яратади. Ушбу тушунчалар ўртасидаги алоқани изоҳлашга турлича муносабатлар мавжуд. Жумладан, Ю. Н.Белозеров ва А.А.Чувилевларнинг фикрича, “...фақат асосланган қароргина қонуний деб топилиши мумкинлигидан, асосланганлик эса процессуал қарорга асос бўладиган фактик маълумотларни тўплаш, текшириш ва баҳолашда жиноят-процессуал қонун талабларига қатъий риоя этиш билан таъминланишидан иборатдир” деб фикр билдирадилар [4, 14-бет]. Бу фикр жиноят ишини қўзғатиш босқичида қонунийликнинг бузилиши шакллари тўғрисида мулоҳаза қилишга ундайди.

Жиноят ҳақидаги ариза ва хабарларни қабул қилиш, кўриб чиқиш ва ҳал этиш бўйича амалиётни ўрганиш жиноят ишини қўзғатишда қонунийлик талабларининг бузилиши жиноятга оид хабарларни қабул қилиш босқичида ҳам (жиноятларни ҳисобга олишдан яшириш; содир этилган жиноят тўғрисидаги хабарларни сохталаштириш; турли баҳоналар билан аризани қабул қилишни рад этиш), жиноятга оид хабарларни терговга қадар текшириш ва тегишли процессуал қарор қабул қилиш жараёнида ҳам (жиноятнинг аниқ аломатлари бўлганда жиноят ишини қўзғатишни асосиз равишда рад қилиш; терговга қадар текширув материаллари ва қабул қилинган қарорларни сохталаштириш; жиноий жазоланадиган қилмишни маъмурий ҳуқуқбузарлик сифатида квалификация қилиш; терговга қадар текширув муддатини ўтиб кетиши, процессуал қарорни ўз вақтида қабул қилмаслик; терговга қадар текширув босқичида ЖПК билан рухсат этилмаган тергов ва бошқа ҳаракатларни ўтказиш; асосиз равишда жиноят ишини қўзғатиш) ҳолатлари мавжудлигини кўрсатади.

Содир этилган ёки тайёрланаётган жиноятга оид аксарият хабарлар иш юритувига қабул қилинмаслиги муайян ҳудуд ва бутун республика миқёсида жиноятчиликнинг ҳақиқий ҳолати, унинг аниқ таркибий тузилиши ва динамикасини бузиб кўрсатилишини келтириб чиқаради, бунинг натижасида эса давлат

органлари томонидан унга қарши кураш стратегияси ва тактикаси тўғри белгиланишига салбий таъсир кўрсатади.

Айнан юқорида келтирилган қонун бузилишларини олдини олиш зарурияти жиноят ишини кўзғатиш босқичида қонунийликни таъминлаш тизимини яратилишини ва ишчан механизмини жорий этилишига эҳтиёжни туғдиради. Бу тизимнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, жиноятга оид хабарлар кўриб чиқиладиган идоровий-процессуал контроль ва прокурор назорати ҳисобланади.

Фан назариясида контроль функциясини бажарувчи органлар ва мансабдор шахсларга қараб, идоровий-процессуал контролни ташкилий ва процессуал контролга ажратилади [5]. Ташкилий контроль маъмурий-ҳуқуқий шаклда амалга оширилади ва идоровий-норматив ҳужжатлар билан тартибга солинган. Жиноятга оид хабарларни кўриб чиқиш устидан идоровий-ташкилий контроль жиноятга оид хабарларни қабул қилиш, рўйхатга олиш, ҳисобга олиш ва ҳал этиш тартибига риоя этишни текширишга қаратилган. Ички ишлар органининг бошлиғи ҳар куни ҳодисалар тўғрисидаги хабарларнинг ўз вақтида ва тўлиқ рўйхатга олиниши ҳамда ҳал этиш муддатларига риоя этилиши, жиноятларни ҳисобга олиш китоби ҳамда ҳодисалар тўғрисидаги хабарларни ҳисобга олиш журнаlining тўғри юритилиши устидан контролни амалга оширади, жиноятга оид хабарларнинг ички ишлар органида рўйхатга олинишининг тўлиқлигини солиштириб чиқади [6].

Худди шундай контроль ваколатлари жиноятга оид хабарлар қабул қилинадиган, рўйхатга олинадиган ва текшириладиган бошқа идораларнинг раҳбарлари томонидан ҳам амалга оширилади.

Ташкилий контролдан фарқли ўлароқ, идоровий-процессуал контроль процессуал шаклда қўлланилади ҳамда терговга қадар текширувни амалга оширувчи шахснинг процессуал фаолиятига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади, яъни, жиноят-процессуал хусусиятга эга бўлади. Терговчининг ҳаракатлари устидан процессуал контроль қилиш ҳуқуқи тергов бўлинмаларининг бошлиқларига берилган. Бундай контролни амалга ошириш учун жиноят ишини кўзғатиш босқичига мувофиқ равишда юқорида кўрсатилган шахсларнинг ўзаро ваколатларини қонуний тартибга солиш зарур.

Бироқ ҳозирги кунга қадар процессуал контролга доир аксарият масалалар қонунда тергов амалиётининг муаммоларига мос равишда ҳал этилмаган. Масалан, ЖПК 329-моддасининг 5-қисмига асосан, жиноят тўғрисидаги аризалар ва хабарларни терговга қадар текшириш муддатини суриштирувчи ёки терговчининг асослантирилган қарори бўйича бир ойгача узайтириш ҳуқуқи фақат прокурорга берилган. Бизнинг фикримизча, ЖПКда идоровий-процессуал контролни такомиллаштириш учун тергов бўлими бошлиғининг қуйидаги ваколатларини назарда тутиш мақсадга мувофиқдир:

- жиноятга оид хабарларни терговга қадар текшириш бўйича суриштирувчи, терговчига топшириқлар бериш;
- терговга қадар текширув материалларини бир суриштирувчи, терговчидан бошқасига ўтказиш;
- терговга қадар текширувнинг моҳиятига кўра, шунингдек жиноятларнинг олдини олиш ва бартараф этиш чораларини кўриш бўйича кўрсатмалар бериш.

Шундай қилиб, идоровий контролнинг мақсади жиноятга оид хабарларни кўриб чиқувчи терговчиларнинг фаолиятига бевосита раҳбарлик қилишдан иборат. Чунки Ташкилий шаклда ҳам, процессуал шаклда ҳам қўлланиладиган контроль айнан шу мақсадга хизмат қилади. Шу билан бирга, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ичида амалга ошириладиган контроль ўз олдига қўйилган вазифаларни ҳар доим ҳам бажармайди. Шу билан бирга, жиноятга оид хабарларни кўриб чиқишда йўл қўйилаётган қонун бузилишлари ҳамда тергов бўлими бошлиқларининг ушбу фаолият устидан лозим даражада контроль олиб бормаётганлиги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилининг 2014 йилги ҳисоботида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан инсон ҳуқуқларининг жиддий бузилишларидан бири сифатида кўрсатилган [7].

Айнан шунинг учун ҳам жиноятга оид хабарларни кўриб чиқувчи мансабдор шахсларнинг идоровий раҳбарлари зиммасига юкланган ваколатлар аҳамиятини камайтирмаган ҳолда, жиноят ишини кўзғатишнинг қонунийлиги ва асосланганлигини таъминлаш тизимида асосий ўрин идораларнинг манфаатларига боғлиқ бўлмаган прокурор назоратига ажратилганини эътироф этмаслик мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августдаги “Прокуратура тўғрисида”ги қонунининг 27-моддасига мувофиқ, жиноят ишини кўзғатиш босқичидаги прокурор назоратининг предмети бўлиб, бир томондан, жиноятлар тўғрисидаги аризалар ва хабарларни кўриб чиқиш ва ҳал этишнинг қонунчилик томонидан ўрнатилган процессуал тартиби, бошқа томондан эса – қабул қилинадиган қарорларнинг қонунийлиги ҳисобланади [8].

Прокурор зиммасига юкланган вазифаларни амалга ошириш учун унга муҳим процессуал ҳуқуқлар берилган: Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 382-моддасига асосан, прокурор жиноятга оид хабарларни қабул қилиш, рўйхатга олиш ва ҳал этишда қонун талабларининг бажарилишини текширишга ваколатлидир. Прокурор жиноятга оид хабарларни ҳал этиш тартибига риоя этиш устидан назорат қилиш доирасида суриштирув ва дастлабки тергов органларидан ишни текшириш учун содир этилган жиноятларга оид ҳужжатлар, материаллар ва бошқа маълумотларни талаб қилиб олади; содир этилган ёки тайёрланаётган жиноятлар ҳақидаги ариза ва маълумотларни қабул қилиш, рўйхатдан ўтказиш ва ҳал этиш тўғрисидаги қонун талаблари қай даражада ижро этилаётганлигини ҳар ой камида бир марта текширади.

Прокурорнинг жиноят-процессуал қонунчиликда назарда тутилган тартибга мувофиқ суриштирув ва дастлабки тергов органларига терговга қадар текширув ўтказиш, ишларни кўзғатиш ва тергов қилиш билан боғлиқ бўлган кўрсатмалари ана шу органлар учун мажбурийдир. Прокурор аниқланган қонун бузилишлари тўғрисида бажарилиши мажбурий бўлган тақдимнома киритади. Шу муносабат билан жиноятни ҳисобга олиш ва рўйхатга олишдан яшириш муаммосини фақат прокурор назорати методикасини такомиллаштириш орқали ҳал этиб бўлмайди. Бунинг учун давлат миқёсидаги ташкилий хусусиятга эга бўлган чора-тадбирларни қабул қилиш лозим [9, 84-бет].

Прокурор фаолиятининг бошқа бир йўналиши — жиноятга оид хабарлар бўйича қарор қабул қилиш, жиноят ишини қўзғатиш ёки жиноят ишини қўзғатишни рад этишнинг қонунийлиги ва асосланганлиги устидан назорат қилишдир. Жиноят ишини қўзғатиш устидан назорат қилишда прокурор жиноятга оид хабарларни текшириш материалларини пухта ўрганиши; жиноят аломатлари аниқ бўлганда жиноят ишини қўзғатишни кечиктиришга йўл қўймаслиги; терговчи, суриштирувчидан жиноят ишини қўзғатиш тўғрисидаги қарор ва текшириш материаллари, алоҳида тергов ҳаракатлари ўтказилган ҳолларда эса — уларнинг баённомалари ва қарорлар келиб тушганда, кечиктирмасдан уларнинг асосланганлиги ва процессуал қарор қабул қилиш учун етарли эканлигини текшириши, жиноят ишини қўзғатиш заруратини истисно қилувчи ҳолатларни аниқлаши, тергов ҳаракатларининг ўз вақтида ва қонуний ўтказилганлигини аниқлаши лозим.

Прокурор нафақат жиноят ишини қўзғатишнинг қонунийлигини, балки жиноят ишини қўзғатишнинг қонуний рад этилишини ҳам назорат қилади. Ички ишлар органларида шундай амалиёт юзага келганки, жиноят ишини қўзғатишни рад қилиш тўғрисидаги қарорнинг кўчирма нусхаси хабардор қилиш учун прокурорга юборилади. Бу ўз навбатида, жиноят ишини қўзғатишни рад қилиш тўғрисида қарор қабул қилиш орқали жиноятларни яширишни олдинини олишнинг муҳим воситаси бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб, жиноят ишини қўзғатишнинг қонунийлигини таъминлаш тизимида контроль ва назорат қилишнинг ҳар иккаласи иштирок этади, бироқ бири иккинчисининг вазифасини бажармайди.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ичида амалга ошириладиган контроль ташкилий йўналишга эга ва қонун бузилишига қарши курашнинг бирламчи марраси бўлиб хизмат қилади. Прокурор назорати — қонун бузилишини аниқлашнинг асосий ва энг амалий воситаси бўлиб, у прокурор томонидан жиноий таъқиб қилишни тақозо этади ва уларнинг ҳар бири жиноят тўғрисидаги хабарни кўриб чиқишда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларининг муҳофаза қилинишига ва таъминланишига, ҳамда қонунда белгиланган воситалар билан ҳимоя этилишига хизмат қилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. - Т., - 1999. - 20-б.
2. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. -Т., 2014.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, № 9-10, 168-модда; 2003., №5, 67-модда; 2005., № 1, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007., № 6, 249-модда; 2008., № 9, 487-модда, ЎРҚ-193, 22.12.2008.
4. Белозеров Ю. Н., Чувилев А. А. Проблемы обеспечения законности и обоснованности возбуждения уголовного дела. — М., 1973. — С. 14.
5. Рахманкулов А. Х., Миразов Д. М. Дастлабки тергов: Дарслик. — Т., 2013. — Б.137; Белозеров Ю. Н., Марфицин П. Г. Обеспечение прав и законных интересов личности в стадии возбуждения уголовного дела: Учебное пособие. — М., 1994. — С. 39; Химичева Г. П. Рассмотрение милицией заявлений и сообщений о преступлении. — М., 1997. — С. 116—122.

6. Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг 1993 йил 5 январдаги “Ички ишлар органлари томонидан жиноят ёки ходисалар ҳақидаги ариза ва хабарларни ёхуд бошқа маълумотларни қабул қилиш, руйхатдан ўтказиш ва ҳал этиш тартиби ҳақида”ги буйруғи

7. Депутаты Законодательной палаты заслушали отчет Уполномоченного Олий Мажлиса по правам человека // uza.uz. 11.02.2015.

8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, № 9-10, 168-модда.

9. Пулатов Б.Х. Прокурор назорати. Дарслик. -Т., 2009. 517 б.; Соловьев А. Б., Токарева М. Е., Халиулин А. Г. Прокурорский надзор за исполнением законов при расследовании преступлений. — М., 2000. —С. 84.